

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. дин Вера Петрова Бонева, днк –
Университет по библиотекознание и информационни технологии – София,
на дисертация на тема „Арианските спорове при управлението на император
Констанций II (историко-догматическо изследване)“,
с автор **Нина Колева**, представена за придобиване на образователна и научна
степен „доктор“ в професионално направление 2.4. Религия и теология; научен
ръководител **проф. д-р Александър Омарчевски**

Информация за кандидата и за процедурата

Нина Колева е придобила образователните степени „бакалавър“ и „магистър“ в Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през периода 2006-2012 г. От 2019 до 2023 г. тя е докторант в Богословския факултет с научен ръководител проф. д-р Александър Омарчевски. От представената документация става ясно, че е изпълнила изцяло индивидуалния си план и че в срок е реализирала всички дейности по него. Успешно е завършила и дисертационния труд, който е представен и обсъден в Катедрата по Историческо богословие.

Кандидатката за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ има висока лингвистична култура и професионален опит в поклонническия туризъм. Тя владее на високо ниво турски, руски, италиански, английски и гръцки езици. Споменатото обстоятелство е важна предпоставка за успешна академична работа в областта на Богословието и на хуманитарните науки в цялост.

След обсъждане на труда на Нина Колева в Катедрата по Историческо богословие, той е насочен за защита пред научно жури. Повечето от препоръките и бележките на вътрешните рецензенти са взети предвид при окончателното оформяне на дисертацията. Докторантката е депозирала текстовете на три научни статии по темата на изследването, които са излезли от печат в рецензирани академични издания. Наличен е и потвърден с подписа на

научния ръководител протокол за липса на плагиатство. Моите емпирични наблюдения също показват, че трудът е авторски и в него няма нелегитимно ползвани части от изследванията на други учени. Споменатите обстоятелства ми дават основание да приема, че са покрити основните формални и съдържателни изисквания за защита на труда пред научно жури.

В качеството си на член на научното жури получих всички необходими материали и документи по процедурата. Получих също и автореферата, който отразява основните моменти на труда и съдържа автосправка за приносите на Нина Колева. Декларирам, че нямам общи публикации и други форми на съвместна активност с кандидатката, които биха създали предпоставки за конфликт на интереси.

Общи данни за дисертацията

Дисертацията се състои от 197 стр., включващи основен текст и допълващи части. Основните компоненти са следните: списък на съкращенията, предговор, увод, три глави с общо 25 параграфа и подпараграфа, библиография. Библиографията включва общо 179 заглавия на български, руски, английски, турски, италиански, португалски и френски езици с обособени първични извори и интерпретативни съчинения. Списъкът с източниците е относително добре подреден и четивен, при все че не са спазени всички изисквания на действащия стандарт за цитиране ISO 690:2021.

Източниците на дисертацията са достатъчни по обем и обхват. Не винаги обаче са ползвани най-утвърдените и авторитетни издания. Интерпретативните текстове покриват основните тематични полета на изследването. Те са актуални и разнообразни, макар че биха могли да се привлекат и още изследвания – особено относно арианството и фигурата на Св. Атанасий Александрийски.

Структурата на основния текст е убедителна и балансирана. Политическите и църковноисторическите събития са представени успоредно,

което кореспондира с духа и съдържанието на проучваната епоха. Водещите църковни и държавни личности са сполучливо описани, като са подчертани техните дела и идеи, имащи отношение към визираните в дисертацията процеси. Част от хронистите на епохата също присъстват в изложението, но на втори план. Това е естествено с оглед тяхното положение в обществото, както и във връзка с ролята им за (при)добиването на знание за повратния период, който описват.

Обектът и предметът на изследването са мотивирани убедително. Методологията е описана кратко, но ясно. Научните методи, присъщи на две академични области – историята и богословието, са добре подбрани и сполучливо съчетани. Във въведението е направен подробен обзор на основната книжнина по темата. Историографският очерк е по-скоро изброителен, като в някои отношения той повтаря библиографията в края на труда. Хипотезата за ключовата роля на трансформацията в християнството през IV век за формирането на средновековната европейска цивилизация е стабилна основа на научното изследване.

Трите глави на дисертацията са обособени логически на основата на хронологичния метод. Арианските спорове са изследвани като специфичен обект на Богословието във втора глава, а в трета глава те са представени като предмет на държавна политиката на формиращата се Византийска империя. Забележителните личности на двама императори – Свети Константин Велики и Констанций II, както и фигурите на влиятелни богослови като презвитер Арий, Свети Атанасий Александрийски, светите Кападокийски отци, също са осветлени с необходимите конкретика и задълбоченост.

Авторефератът е добре съставен. Той обаче е доминиран от откъси от предговора и заключението, като основните три глави са преразказани твърде накратко. Включването на цели откъси от дисертацията в автореферата не е

добра практика, тъй като се подменя функцията му на съкратено изложение по темата.

Анализ на основния текст

Първа глава на дисертацията е своеобразно въведение към основната тема. В нея е очертан преходът от принципат към доминат, осъществен в управлението на Римската империя в края на III и началото на IV век след Христа. Трансформацията на империята в деспотична централизирана административна и военнополитическа система е описана добре, но в малко по-голям от необходимия за случая обем. Компетентно и адекватно е очертано развитието на християнството в държавната рамка, създадена от император Диоклециан, който стабилизира империята, уповавайки се на традиционната езическа религия. Мотивите, ходът и резултатите от преследванията срещу християните по при управлението на император Галерий (250-311) са представени убедително. С цитати от авторитетни богослови и социолози е развенчана създадената в управляващите кръгове от споменатия период митология, че християните са отговорни за упадъка на империята. Конкретните обстоятелства около издаването на Сердикийския едикт на император Галерий от 311 г. са обяснени предимно в субективен контекст. Въпреки това, историческото значение на споменатия повратен акт е добре описано в съответния параграф.

Монументалната фигура на император Константин I Велики (274-337) е характеризирана от политическа гледна точка, но и в църковноисторически контекст. Добре са представени и държавните реформи на споменатия владетел, и важните обстоятелства около установяването на столицата на Източната Римска империя в стратегическия град Византион (Константинопол), разположен на Босфора. Различните хипотези за приемането на християнството от императора са анализирани и в смисловото поле на неговите личностни особености и в логиката на административните му действия.

Адекватни на историческите обстоятелства са очерците за установяването на власт на император Констанций II и на братята му Константин II и Констант, както данните за подялбата на Римската империя от тях през 337 г. Без да притежава харизмата и размаха на своя забележителен баща, Констанций II (337-361) играе значителна роля – както политическа, така и църковноисторическа. Тази теза на авторката е обоснована добре, като е подчертано, че една от причините за стабилизацията на империята при визирания император е превръщането на християнството в основна религия на многобройните народи, обединени под скиптъра на владетеля.

Втора глава е посветена на характеристиката на арианството като влиятелна християнска доктрина от IV век. Развитието на феномена се проследява хронологично в контекста на концепта, че Исус Христос е Божият Син, който е роден от Бог Отец с тази разлика, че Божият Син не винаги е съществувал, а е роден/създаден преди време от Бог Отец. Следователно Исус не е всевечен, какъвто е Бог Отец. Това е основният ариански постулат.

Богословските спорове, свързани с арианството и тайнството Света Троица, са очертани хронологично – преди, по време и след повратния Никейски събор. Старателно са показани действията и са припомнени писанията на св. Атанасий Александрийски за опровергаването на постулатите на арианството. В дисертацията е обособен отделен параграф за Никейския събор от 325 г., като е подчертано, че този форум довежда до осъждане на арианството като ерес и до утвърждаване на постулата за Светата Троица. В резултат от събора са осъществени и църковноуправленски промени, на които е обърнато по-слабо внимание в дисертацията, но правилно е посочено, че презвитер Арий и неговите последователи са заточени в Илирик.

Водещата фигура в борбата срещу арианството, Свети Атанасий Велики, е характеризирани въз основа на различни източници. Цитирани са както класически, така и съвременни автори. Изброени и резюмирани са и основните

съчинения на църковника. Един от приносните моменти на дисертацията е четвъртият параграф от втора глава, в който е описано развитието на арианството в периода 325-361 г. Пунктовете на разминаване между арианството и догмата за Светата Троица са добре структурирани. В посочената част от наратива накратко е развита важната богословска теза, че Св. Атанасий и Светите Кападокийски отци утвърждават вярата в единосъщната Троица не като абстрактна истина, а като основен мотив на човешката надежда за спасение.

Авторката доказва не само с теоретични аргументи, но и с църковноисторически факти, че догматите и трудовете на Свети Атанасий Велики и на Светите Кападокийски отци имат решаваща роля в утвърждаването на църковното учение за Светата Троица. Друг похвален елемент на дисертацията е доброто описание на делата и трудовете на двамата кападокийски отци – Свети Григорий Богослов и Свети Василий Велики. Техен е приносът не само за утвърждаването на догмата за Светата Троица, но и за осъществяването на деликатната, но здрава епистемологична връзка между постиженията на античната философия и висшето богословие от първите векове на Средновековието.

Заглавието на трета глава е формулирано по следния начин: „Император Констанций II като владетел“. То не съответства в пълна степен на съдържанието, което е посветено основно на религиозната политика на императора. Още повече, че това е и темата на дисертацията. Въпросната част е средищна за изследването. В нея са направени и основните приноси. Биографията, политиката и войните на император Констанций II са представени относително сполучливо. Открити са особеностите на личността му, като е направено сравнение с фигурата на забележителния му баща. Враждебността към езическите култове и толерантността към арианството са изведени като основни особености на религиозната му политика.

Проарианската политика на Констанций II достига до гонения и присъди срещу православната партия – още в началото на царуването му са заточени патриарсите Павел Константинополски и Атанасий Александрийски. Причините за тази политика авторката търси основно във влиянието на придворните епископи върху императора. Тази теза е леко наивистична и не разкрива цялата истина. По-широкият контекст на проблема трябва да се разглежда на фона на все по-открояващите се различия между Източната и Западната Римска империи.

Компетентно и задълбочено е разкрита ролята на Сердикийския събор от 343 г. за обединяването на Църквата около Никеийския символ на вярата и осъждането на арианството като ерес. Посочени са и обстоятелствата, довели до продължаващото разцепление между Изтока и Запада след Сердикийския събор. Общата картина на вътрешните имперски сътресения и особено на гражданската война от 350-353 г. е обрисувана пестеливо, но достатъчно ясно, за да се разбере сложната обстановка във формиращата се Византийска империя в средата на IV в. сл. Хр.

Историческото наследство на Констанций II е определено като важно за постримския свят – както в политически, така и в религиозен план. Повечето от оценките и обобщенията в Заключението са добре формулирани и адекватни на темата. Въпреки това, някои квалификации са твърде крайни. Императорът е определен като „брилянтен“, а новата му столица като „прекрасна“. Присъщи на художествените текстове, тези прилагателни не са особено уместни в академичен текст. Още повече, че личността на императора е твърде нееднозначна, а столицата му все още е в процес на изграждане и „разкрояване“.

Оценка на приносите и критични бележки

Автосправката за приносите не е обемна и претенциозна. Повечето от формулираните приноси са фактографски, което е важно от историографска

гледна точка. Това обаче е проблематично за научното поле на Теологията. Проблематично е и твърдението, че това е първият труд на тази тема в българската наука, тъй като през 2001 г. Станислава Стойчева е защитила дисертация на тема „Християнската църква в диоцеза Дакия при управлението на Константин I, Констанс и Констанций II“ (764 стр.) (Исторически факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“). Много от въпросите, интерпретирани в рецензирания труд са предмет на анализ и в дисертацията на Станислава Стойчева. Въпреки всичко това, приемам за авторски принос на Нина Колева обзорът на религиозната политика на Констанций I, направен от авторката в трета глава на дисертацията. Някои от анализите на религиозните спорове около арианството също могат да се приемат за оригинални.

Критичните ми бележки се отнасят най-вече до склонността на авторката към пространно описване на добре известни на науката исторически и религиозни обстоятелства и личности. Налични са някои повторения в текста, както и технически грешки, които подлежи да бъдат коригирани преди депозирането на текста в НАЦИД, където той ще бъде публикуван на академичната дигитална платформа.

Първичните извори би трябвало да бъдат цитирани по най-авторитетните и близки до оригиналите издания, което не винаги е спазено като правило в дисертацията. Позоваването на вторичен източник по отношение на текст, който е публикуван – особено що се отнася до творбите на Свети Атанасий Велики и Светите Кападокийски отци, е абсолютно неприемливо. Както споменах по-горе, някои крайни оценки с литературен привкус за владетелите на Римската империя също би трябвало да бъдат избегнати. Утвърждаването на цезаропаписткия модел на Византия, което започва именно през изследвания период, само е маркирано, а той е ключов за хода и развръзката на повечето църковноисторически събития и тенденции, които са предмет на дисертационния труд.

Основната асиметрия на работата е между доминиращия църковноисторически разказ по тема, формулирана в заглавието като теологично-аналитична: „Арианските спорове по време на управлението на император Констанций II“. Този дисбаланс е непреодолим с единични корекции и поради споменатата причина може да се характеризира като основна слабост на дисертацията. На много места разказът не е подкрепен с препратки към използваните източници, което е неприемливо за дисертация по хуманитарни науки.

Въпреки очертаните пропуски и слабости, приемам че текстът покрива основните параметри на жанра и стандартите за дисертация по Богословие. Споменатите в настоящия параграф несъответствия и дисбаланси са частично компенсирани от умело конструирания исторически разказ, от професионалната работа с терминологията и от някои сполучливи богословски анализи.

Заклучение

Изследването, представено от Нина Колева, покрива повечето основни изисквания за дисертация в професионално направление „Религия и теология“. Текстът е написан старателно и компетентно. Научният апарат в основните си части е конструиран по правилата. Научната теза е доказана с разнообразни доводи и факти. Авторката демонстрира интелектуална смелост да работи по трудна и ключова за Богословието тема от Ранното Средновековие, което само по себе си е повод за окуражителни думи.

Предвид изложеното гласувам **ЗА** присъждането на образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление „Религия и теология“ на Нина Колева.

София, 8 март 2024 г.

проф. дин Вера Бонева, днк